

LLIBRE DEL CINQUANTENARI

Institut de Batxillerat "Josep de Ribera". Xativa

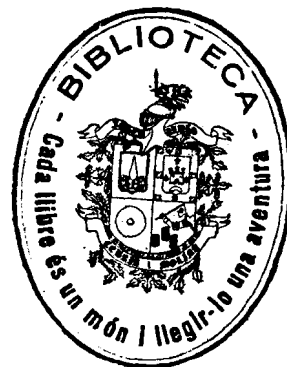

Cursos 1933 - 1934 1983 - 1984

LA TORRE DEL SOL

PER
JOSEP LLUÍS CEBRIAN

*«Contempla la muralla exterior, la seua cornisa és com el coure!
Mira les seues parets internes, que no tenen rival.
Admira la seua llinda, que data de temps immemorial!
Alça't i passeja't per la muralla d'Uruk!
Inspecciona la seua base, la seua fàbrica de rajola.
Apropa't a l'Eanna, morada d'Ixtar!,
que ningun rei venidor, ningun home, mai no igualaran.»*
(Poema de GILGAMEIX)

LLIBRE DEZ CINQUANTE I ARA
Institut de Patrimoni i Espectacles
XÀTIVA 1984

Un poc més amunt de Montsant, vora la tercera volta que fa la carretera que puja al castell, es troba la Torre del Sol. Des d'aquesta perspectiva intramurs, l'edifici sembla tindre planta rectangular i es destaca per la seua grandiositat sobre les altres torres properes, de dimensions i estructura més modesta, quasi imperceptibles car han desaparegut llurs merlets i minúscules habitacions de defensa. Com anècdota afegirem que adossada al mur que baixa en direcció nord, hi ha una inscripció en espanyol que diu: «En uno de sus juegos, los niños se colocan en círculo. Uno le pega al otro, y dice: "Que pase"; el que recibe el golpe lo transmite a un tercero, y dice: "Que pase"; el tercero a un cuarto, y así sucesivamente, cada cual cree quitarse su dolor transmitiéndolo al vecino». En els voltants del camí que serpeja cap el castell s'hi troben nombroses inscripcions d'aquest tipus, amb un to paternalista i moralitzant. Moltes d'elles s'han esborrat.

Però tornem a la nostra torre. L'edifici està situat vora una cisterna de volta de canó a la qual se li ha assolat la paret nord, i que aprofitava les aigües ocasionals del petit torrent o rambla que baixa junt a la muralla i que abasteix també l'aljub de Montsant. La Torre del Sol és una construcció almohade. Ibn Abi Zar ens diu que «l'Amir (almohade) al-Mu'minin alçà el seu camp de les rodalies del castell de Bunyol, i va anar un dia darrere un altre amb l'ordre de marxa i arribà a la ciutat de Xàtiva el dijous, 17 de Dûl-hija (10 d'agost), i entrà a les seues alcassabes altes i fortificades, i va romandre allí el dijous i divendres (11 d'agost). Després

de l'oració del divendres, es presentaren els jeques dels almohades a l'Aljama, i amb ells Abû Muhammad, el malagueny, i el cadí Abû-Musa, i reuniren la gent de Xàtiva i els predicaren i alegraren i festejaren amb la bondat contínua d'aquest poder il·lustre. Després d'açò es bateren els tabals a les alcassabes i s'hissaren en la part més alta d'elles les banderes victorioses. Després de feta l'oració del divendres, es reuniren els jeques dels almohades a l'Aljama. A la matinada del dissabte, 19 de Dûl-hija (12 d'agost), va partir de Xàtiva i acampà prop d'ella en consideració als seus soldats». De la qual cosa cal deduir que l'entrada dels almohades a la ciutat fou pacífica i amb el consentiment del poble i autoritats locals. Així sembla que va ocórrer a tot Al-Andalus.

D'època almohade és també un valuós i bell enteixinat que hi ha al museu municipal. Pertanyia a l'edifici que va ser palau del marqués de Vallés, front a la impremta de Blai Bellver.

Els almohades eren una dinastia bereber originària com l'almoràvit del nord-oest d'Àfrica i també tenien una forta base religiosa. El mot «almohade» significa precisament «defensor de la unitat». Si bé els almohades eren més cultes no eren menys fanàtics que els almoràvits. En breu espai de temps, els almohades suplantarien el ja decadent poder almoràvit.

La concepció religiosa almohade tenia un fort component purità, que provocà una reacció contra l'exuberància de la decoració del període immediatament anterior. L'art almohade és d'una major simplicitat, però

no obstant, persegueix en certa forma la grandiositat del monument. Al nord d'Àfrica i a Al-Andalus hi resten encara clars exemples del geni constructor almohade. Tots llurs edificis donen una gran sensació de solidesa malgrat la gran altura d'alguns. Són construccions imponents, sòlides i massisses però proporcionades, de caràcter auster i sobri. Els almohades menyspreaven la inscripció d'elogi al príncep i sols acceptaven una epigrafia propiciatòria, desenvolupada àmpliament en frisos i purament corànica.

De les construccions almohades d'Al-Andalus encara resten a Sevilla, llur ciutat preferida, la Torre de l'Or (1220), vestigi de les fortificacions de defensa del port, i la Giralda, minaret de la mesquita major. La Giralda està construïda en rajola i és parenta dels minarets d'Hassan a Rabat i els de Kutubija i de la Qasba a Marràqueix, tots ells fets de pedra. El minaret de Sevilla, malgrat el seu material de construcció, supera els d'Al-Magrib en altura i bellesa. Sembla ser que tant la Giralda com els minars de Rabat i Marràqueix foren obra d'arquitectes andalusís, la qual cosa seria indicatiu de la forta influència cultural d'Al-Andalus sobre l'Occident Islàmic.

Entre els edificis almohades militars o de defensa, l'alcassaba de Badajoz ha estat el que millor conservat ens ha arribat. Allí podem veure encara torres semblants a la nostra, però totes de planta quadrada.

La Torre del Sol és una construcció feta de formigó excepte el farcit de la massissa base, que és de tàpia. Possiblement, gràcies a la generosa utilització del formigó en la seua construcció, ens ha arribat als nostres dies en relatiu «bon estat de conservació», en comparació a altres torres àrabs, quasi completament assolades en l'actualitat. El formigó és un material compost d'una mescla de pedruscall, grava o esquerda, amb sorra i ciment, tot pastat amb aigua. En canvi, la rajola va ésser emprada en els arcs de les portes, finestres i voltes.

El sistema utilitzat en la construcció d'una torre de formigó, era semblant al de la maçoneria o de tàpia. Sols canviava el tipus de mescla, en aquest cas formigó. Pedres i mescla eren disposades entre dos paraments que eren colpejats amb maces. Açò és el que s'anomena «*encofrat*», fet amb una armadura de fustes. Després, quan es secava, prenia gran consistència i es podien retirar els paraments de fusta, reutilitzant-los en altra part del mur en construcció.

Avui en dia, aquest sistema de construcció queda al descobert, en desaparèixer la capa de lluiment de morter de calç que cobria torre i muralles (sobre el qual sovint s'imitava un fingit aparell que s'hi destacava sobre el fons), podent veure's els orificis o metxinals dei-

xats per les caixes de les agulles que perforaren el mur i subjectaven els taulers durant la construcció. Aquests forats delimitaven les «*tàpies*». Cal tenir en compte que abans l'altura dels murs es mesurava pel nombre de tàpies.

Les muralles adjacents a la Torre del Sol tenen en canvi llurs murs construïts de tàpia o argamassa: una mescla de pedres, calç, arena i aigua. Entre cada filada de tàpies, superposaven una fina capa de formigó d'uns tres centímetres per donar més consistència a l'obra. Tota aquesta estructura quedava amagada per una bona capa de formigó i una passada de morter de calç. La primera donava més solidesa a la construcció i la segona a més de millorar l'estètica, minvava l'efecte erosiu de les pluges. La capa de formigó de les parets del mur ha caigut en gran part, sobre tot extramurs; però es poden apreciar gràcies a açò les distintes capes que horitzontalment separen les files de tàpies. El vent i l'aigua han erosionat fortament la capa d'argamassa (la de menys consistència), respectant en canvi la fina capa de farcit de formigó. Açò ha fet aparèixer plataformes prou amples de formigó, subjectades únicament per mínimes porcions d'argamassa, creant-se formes estranyes i capricioses.

L'interior de la torre consta de dues plantes, la primera de les quals està a nivell del camí de ronda, essent la resta fins els fonaments massissa. L'edifici està perforat per dues portes, una sud i altra nord, també a l'altura del camí de ronda, donant pas a les habitacions de defensa. Aquesta primera planta o planta baixa estava dividida en dues «*petites naus*» o habitacles, separades per un greixut mur que encara subsisteix i cobertes per sengles voltes de canó fetes de formigó i rajola, l'arrancament de les quals és perceptible encara. Aquest mur de separació està perforat per un arc de rajola a cada extrem, posant en comunicació les dues naus. A l'oest (intramurs) hi ha dues finestres que miren sobre l'aljub i es tornen a repetir en el pis de dalt. Com escau a aquest tipus de construcció, portes i finestres són de mig punt i llur volta està construïda de rajola. En la porta nord i en un dels balconets o finestres de la planta baixa aquesta volta de rajola ha desaparegut.

El pis de dalt no conserva indicis d'haver estat cobert per una volta, cosa la qual ens fa suposar que seguint la tradició arquitectònica àrab a partir del segle XII, la terrassa estava sostinguda mitjançant vigues de fusta. En aquesta planta, hi ha dues finestres a l'oest com al pis inferior, i altres dues (una al nord i l'altra al sud) ubicades més a llevant que no pas les portes d'accés de la planta baixa. El mur est que tenia forma semicircular exteriorment està completament assolat a

l'altura d'aquesta planta. Potser tingués una o dues finestres per albirar tota la zona de llevant. El mur de separació interior continuava dividint dues habitacions a aquest nivell. Els merlets de la terrassa han desaparegut.

Tota la paret sud de l'interior del torreó està coberta actualment d'heura, cosa que si bé li dona un cert romanticisme, provoca que les arrels facen malbé el mur. Pràcticament tots els materials que conformaven la terrassa, el pis de dalt i les voltes, han quedat dipositats sobre l'antic paviment que bé pugués ser de rajola en espiga, de rajola normal o allò més probable, una simple capa de ciment. Tal acumulació de material repartit en forma irregular i endurit pels anys, ens fa suposar que el nivell primitiu del sòl s'hi troba en alguns llocs (com vora la paret de llevant) a més de mig metre de l'actual. Les finestres de l'oest estan ara al nivell dels nostres peus, mentre que si es netejara el torreó d'enderrocs, quedarien a l'altura dels nostres genolls. Per salvar el desnivell entre el camí de ronda i l'interior de la torre, potser hi havia un o dos escalons en passar les portes (a la porta sud encara hi resta un brincalet de pedra).

Per pujar a l'altre pis, es feia segurament per una escaleta forçada que situada sobre la porta sud i fent costat amb la paret (ara coberta per l'heura), arribava dalt per un orifici en la volta del tram corresponent. Aquestes dependències eren utilitzades pels soldats i l'alcaid que guardaven la torre, que per la seua disposició i característiques constituïa una veritable petita fortalesa. Les finestres servien per donar llum a l'interior de les sales i per a l'observació. Per a la defensa s'utilitzava la terrassa que estava protegida per merlets amples coronats amb piràmids.

Les torres dels murs defensius de les obres militars almohades solen ser grans i sortides. En aquesta època era estrany trobar a les torres correntes habitacions de defensa superposades. Sols als grans baluards que tenen voltes hom pot trobar de dos a tres pisos d'habitacions, comunicades amb escales instal·lades en la gruixària dels murs. Aquest tipus de bastions eren construïts en els punts més estratègics o en els més febles.

L'excepcionalitat d'aquesta torre consisteix en la seua forma semicircular, semblant a una altra de dimensions més reduïdes que hi ha vora el carrer Carneros. La planta consisteix en dos angles de 90° intramurs i un semicercle a l'exterior. L'ús del formigó amaginat en encofrats exigia formes rectilínies, per la qual cosa es van generalitzar les torres de planta rectangular. Tot açò fa que la torre semicircular siga excepcional a Al-Andalus i aquest és el cas de la Torre del Sol. A

més de la torre del carrer Carneros, que en certa forma pareix una reproducció de la Torre del Sol en petit, hi ha una torre semicircular vora la porta del castell que dona a Bixquert i una altra a l'extrem del castell major, en el paratge anomenat «Molí de Vent». També a la ciutat d'Alzira resten torres àrabs semicirculars en aquest cas del període califal. Al barri del Carme de València queden quatre o cinc torres semicirculars de la muralla àrab, ocultades per les construccions. Els especialistes han vist en aquesta mena de planta influències romanes o dels regnes cristians. Ens troben, doncs, davant un edifici militar amb una concepció arquitectònica intel·lectual i una planta peculiar que se'nix de la norma constructiva de l'època, solucionant el problema de l'encofrat circular en forma satisfactòria en unes dimensions inusuals per llur magnitud.

. . .

Els historiadors han parlat de la Torre del Sol sempre de passada, però alguns d'ells ens ha deixat substancioses notícies de l'edifici.

Vicent Boix ens diu que «*Al torreó ovalat que s'aixeca més amunt de Montsant, s'hi veia no fa molts anys la següent inscripció: Bonia eda alorig (alborx = torre) biauni illei vua cuatu i zaenete zabei guazita mai*». La traducció d'aquesta inscripció àrabi que també copià Escolano és: «S'acabà de llaurar aquesta torre amb l'ajuda i poder d'Allah l'any sis-cents set». Aquesta inscripció estava situada «al costat de la porta de la torre». De tractar-se d'una inscripció gravada en una pedra greixuda, potser estigué ubicada a un orifici en forma de nínxol que hi ha sobre l'angle superior dret de la porta sud, forat que quedaria produït en arrancar la pedra.

Boix continua dient que «*els àrabs degueren haver obert altra porta a la muralla prop de Montsant, com sembla confirmar una notícia trobada als arxius de la ciutat. Parlant sens dubte de la pesta que va afligir el regne de València a mitjans del s. XVII: I feren una sepultura de huitanta pams de fonda i vint de quadre damunt de l'hort de dit monestir de Montsant en un torreó del mur, que estava buit, que antigament es passà a Sant Onofre*».

També Carles Sarthou cita la torre: «*En 1201 (trenta set anys abans de la rendició de València), els àrabs llauraren la més bella torre defensiva de la ciutat en el llenç de mur que devalla per Llevant del castell a Montsant, prop del que fou Sant Onofre i les ruïnes de la qual encara perduren*».

Finalment Agustí Ventura parla d'ella en un fragment d'un dels seus articles que transcriu a continuació pel seu interès i la dificultat de trobar-lo:

«El ben cert és que la porta (ara desapareguda) al costat de la torre del sol, que és de construcció almohade del segle XII, s'anomena així per estar orientada a l'eixida del sol, de tal manera que en els equinoccis de primavera i de la tardor, el 23 de març i el 23 de setembre els raigs del sol en passar per les finestres morunes ofereixen un espectacle misteriós i inoblidable. El Lloc és tan «romàntic», que inspirà els novel·listes, Vicent Boix i Juan Baptista Perales, a aquest en la seua obra "Los caballeros de Játiva", diversos episodis: la princesa mora que sense coneiximent de son pare era visitada per l'enamorat cristià. Evidentment els musulmans dirigien les seues oracions del matí a aquesta torre almohade. I és precisament un historiador almohade, Ibs Sahib al Salà qui parla de les oracions fetes pel califa almohade l'amir Al Muminin (el príncep dels creients), en la nostra ciutat en tornar d'una expedició militar contra els cristians el divendres 11 d'agost de 1172. És probable que per aquests anys s'estrenara l'esmentada torre.»

Efectivament, existia una porta en les immediacions de la Torre del Sol oberta en temps de la Saetabis romana: l'entrada al decumanus des de l'est, que es va mantindre durant la dominació àrab, arribant àdhuc a guardar-se memòria d'ella a mitjans del segle XVII, com reflexa el document recollit per Vicent Boix i que demostra que continuà oberta durant quatre segles després del conqueriment per Jaume I. La seua ubicació és ja un problema més difícil de resoldre, però sembla que es trobava entre la Torre del Sol i Montsant. Per situar-la en aquest espai concret, cal buscar un lloc en la muralla on desapareixca momentàniament la base de carreus, que pertany precisament a l'època romana. Açò elimina el mur més proper a la Torre del Sol. En canvi, vora la moderna tàpia de Montsant la muralla queda desfeta, indefinida i sense base de carreus. Hi ha un indret on la muralla desapareguda ha estat substituïda per una simple tàpia per evitar el pas d'una part a l'altra. És aquest lloc, d'esquenes a la piscina de Montsant, el lloc ideal per obrir una porta que donàs pas a «Sant Onofre». Hi ha un camí que va des de la Nevera passant prop de la Cova de les Gotetes i que desemboca en la segona revolta de la carretera asfaltada del castell. Aquest camí continuava segurament, arribant a la zona on hem ubicat la Porta del Sol pel mig del que ara són bancals.

Rafael Albetosa i Garcia ens dóna més notícies d'aquesta porta que vénen a corroborar la nostra hipòtesi: «La tercera (porta romana de la ciutat) es practicà

en la muralla que va quedar dins del monestir de Montsant, immediata a l'aljub per on es devallava a Sant Onofre "El Vell", quan es va construir aquest cenobi franciscà.»

En resum i segons Albetosa, la porta que donava pas a la zona de Sant Onofre el Vell estava:

- a) Immediata a l'aljub —el de Montsant, és clar—.
- b) Dins del monestir de Montsant.

En dir que estava dins de Montsant ens pot conduir a engany. Montsant fou fortificat al nord i est del seu perímetre durant la guerra de Successió. Al sud actualment està clos per una tàpia que degué fer-se en construir-se la finca que substituï el monestir. Per tant i com ja hem dit abans, la porta devia de trobar-se en el punt on s'enjunten la muralla que baixa i la tàpia sud de la finca de Montsant.

Però continuem amb les paraules de Rafael Albetosa: «De la part alta de l'hort de Montsant, concretament des d'una torre buida ("hueca" és la paraula que utilitza) allí situada, comença un passadís àrab, soterrani, que dóna fi en aquest ameníssim hort dels antics alcantarins; passadís i lloc que inspiraren el novel·lista-historiador Perales, d'ascendència xativina, per a localitzar el galant episodi amorós, conegut per "La Torre del Sol" en la seua història llegenda "Los caballeros de Játiva".»

Aquestes darreres dades les pren Albetosa de la novel·la de Perales, on en el capítol VII apareix un torreó anomenat «La Torre del Sol», escenari dels amors del cavaller de l'host del rei Jaume I En Garcia Romeu i la bella Fàtima, filla de l'Amir Abul-Hussein-Jaja. Joan Baptista Perales, malgrat no ésser xativí, estigué molt relacionat amb la nostra ciutat. Cal desconfiar sempre de les dades que proporcionen les novel·les històriques, almenys en principi, puix els escriptors tenen tendència a no ser sempre fidels a la Història i deixar-se dur per la imaginació. I més encara si es tracta d'una novel·la històrica del segle XIX, com és el cas de «Los caballeros de Játiva». Heus ací uns fragments de l'obra que parlen d'una torre, que per les descripcions sembla tindre poc a veure amb la nostra:

«No lejos del palacio de la Aljama, y siguiendo una línea paralela a la colina del castillo menor, en dirección a la Peña roja, pero inclinándose al Sudoeste, levantábase una torre de antiquísima fundación, que debió ser una fortaleza protectora de alguna de las puertas de la antigua ciudad. No tenía entrada por ninguna de sus paredes; una escalera derruida de la que sólo quedaba un débil vestigio, indicaba que la subida era exterior, pero por su estado de ruina no podía llegarse a la plaza de armas, si este nombre podía darse a su estrecha plataforma

Un agujero, especie de tragaluz, que la dominación árabe trató de convertir en agimez colocado a cierta altura, demostraba evidentemente, que la torre estaba hueca y debía tener alguna comunicación desconocida; lo cual era muy propio de aquellos pueblos que la necesidad de defenderse les aficionó a las comunicaciones subterráneas, hasta el punto de minar las ciudades abriendo caminos de larga extensión imposibles hoy de recorrer, por la falta de aire atmosférico que impide la respiración en aquellas profundidades...»

«Aquella antiga fortaleza era la Torre del Sol. Nombre que lo mismo podía descender de los celas que de los árabes...»

Com es pot veure, la torre de Perales és una mera excusa per relatar un conte de principesses i encisaments que solés té en comú amb la nostra el nom i potser la ubicació. Així i tot, situant-nos extramurs, a l'esquerra de la Torre del Sol hi ha una extranya torre tota ella feta de carreus i que no obstant donar la sensació d'ésser massissa, té un finestró amb un marc de pedra i s'hi troba tapiat. Aquesta torre sí entra dins les característiques que més o menys ens descriu Perales.

A l'exterior de les muralles, als pesus de la imponent Torre del Sol, existeix en l'actualitat un passadís soterrani que s'endinsa en la muntanya en direcció sud uns quaranta-dos metres en total. L'entrada està gairebé amagada per matolls i heura, però no és difícil trobar-la. Es tracta d'un passadís completament excavat en la roca. L'altura del sostre varia al llarg del corredor. La primera part medix vint-i-un metres i arriba fins un pou de ventilació que té una altura de més de deu metres fins la superfície. La boca d'aquest pou rectangular es troba més amunt de la Torre del Sol. Per l'orifici de ventilació han estat llançats gran quantitat de materials: pedres, terra, troncs, àdhuc animals morts, que en sedimentar-se han fet de créixer considerablement l'altura del passadís al voltant d'aquest. Així i tot, encara es pot passar per la zona del passadís que creua el pou de ventilació, prenent una posició horitzontal.

La segona part medix vint-i-un metres i gira lleugerament a la dreta. Aquesta part és molt més ampla que l'anterior (2 metres ample, 1'60 alt) i també més interessant. Té un aspecte que ens recorda els passadissos dels «Contes de l'Alhambra» de Washington Irving. En els murs hi ha orificis excavats en forma de petits nínxols, destinats a contindre cressols d'oli, el fum dels quals deixà un rastre que encara hi resta. Quasi al final, el passadís fa un lleu gir a la dreta i finalitza sobtada-

ment a l'esquerra. És possible que s'hi trobaren dificultats amb la duresa de la pedra o que desistiren de l'empresa. Malgrat aqueix «lleuger gir a la dreta» no és segur que el túnel arribi sota l'interior del recinte murat. Caldria haver entrat amb una brúixola.

En la superfície, més amunt del pou de ventilació, sembla que es va intentar fer un altre, ara mig soterrat per troncs i branques. Aquest segon pou de ventilació es feia per força necessari, com ho demostra l'aire viciat del final del segon tram.

La bella i gran Torre del Sol sembla presidir les muralles. La part circular d'aquesta descansa sobre una plataforma rectangular per eliminar el desnivell existent, ara quasi oculta en assolar-se part de la construcció en la cara est. La torre semicircular del carrer Carneros també en té.

La Torre del Sol i les muralles, vistes des de la part exterior, semblen més magnífiques, més senceres, car existeix un desnivell entre la zona interior (més alta) i l'exterior (més baixa). Però han sofert una degradació progressiva, una erosió tan forta que fa necessària una urgent restauració. Admirant les muralles de Xàtiva que encara ens resten, vénen a la memòria les paraules del venerable alfaquí Al-Waqaxí pertanyents a l'«Elegia àrab de València», composta durant el llarg i dur setge que feu el Cid a aquesta ciutat:

«I les teues muralles, les teues altes torres tan belles, que es veien desde lluny i eren conhort del pit dels teus veïns, han perdut la fermetat, i els estremiments les enderroquen a poc a poc. Els teus blanquíssims merlets que lluien d'enfora, ja no tenen aquella bellesa tan escaient al raig del sol.»

La situació de la Torre del Sol, de cara a una possible restauració, és privilegiada puix es troba a la vora mateixa de la carretera del castell, la qual cosa facilita l'accés i abarata els costos. De no fer-se així, pocs anys li queden als murs de la Torre del Sol i les seues ruïnes seran testimoni de les paraules del poeta d'Alzira Ibn Khafadja:

*«Els monuments, enderrocats del destí,
com tu ciutat, s'afonen i s'esborren...»*

BIBLIOGRAFIA

1. É. LÉVI-PROVENÇAL: «La civilización árabe en España», Colección Austral. Ed. Espasa-Calpe. Madrid, 1982.
2. CLAUDIO SÁNCHEZ-ALBORNOZ: «El islam de España y el Occidente», Col. Austral, Madrid, 1981.

3. W. MONTGOMERY WATT: «*Historia de la España islámica*», Alianza Editorial, Madrid, 1981.
4. LEOPOLDO TORRES BALBÁS: «*Ciudades hispano-musulmanas*», t. II, Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Ministerio de Asuntos Exteriores.
5. MIQUEL FULLANA: «*Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*», Ed. Moll, Mallorca, 1980.
6. VICENT BOIX: «*Xàtiva: memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad*», Servicio de reproducción de facsímiles de la librería París-València, 1980.
7. CARLES SARTHOU: «*Datos para la Historia de Játiva*», fascicle núm. 3, 1976.
8. CARLOS SARTHOU: «*El castillo de Játiva y sus históricos prisioneros*», Patrocinat per Gregorio Molina, València, 1951.
9. AGUSTÍ VENTURA: «*Datos nuevos sobre Játiva musulmana*», Játiva, en agosto 1973.
10. AGUSTÍ VENTURA: «*La màgia d'una ciutat on s'enjunten les creences*», Magazín del dirari «Levante», 16 d'octubre de 1983.
11. JOSEP M. CALABUIG: «*Les muralles de Xàtiva: d'excursió per l'abandonament*», Fira d'Agost, Xàtiva, 1981.
12. RAFAEL ALBENTOSA I GARCIA: «*Játiva en tus manos*», 1978.
13. JOAN BAPTISTA PERALES: «*Los caballeros de Játiva. Memorias de un convento*», Librería de Pasqual Aguilar, València, 1878.

Josep Lluís Cebrián és ex-alumne de COU, guanyador dels III Premis «Ciutat de Xàtiva» de narrativa curta.